

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF HUMANITIES AND INTERDISCIPLINARY STUDIES

(Peer-reviewed, Refereed, Indexed & Open Access Journal)

DOI : 03.2021-11278686

ISSN : 2582-8568

IMPACT FACTOR : 8.428 (SJIF 2026)

प्रतिभाशाली गोरसाहित्यिक रावजी राठोड यांच्या 'तांडेल' या स्वकथनाचे भाषिक विशेष
(Linguistic special of the Autobiography 'Tandel' by the talented Poet Raoji Rathod)

डॉ. रमेश जाधव

वरिष्ठ प्राध्यापक तथा विभागप्रमुख,

मराठी विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,

छत्रपती संभाजीनगर (महाराष्ट्र, भारत)

E-mail: prof.rameshjadhav2021@gmail.com

DOI No. 03.2021-11278686

DOI Link :: <https://doi-ds.org/doilink/06.2026-76346748/IRJHIS2606017>

प्रास्ताविक :

प्रस्तुत शोधनिबंधात रावजी राठोड यांच्या 'तांडेल' या स्वकथनाचा भाषिक अंगाने स्थूलपणे मूल्यमापन करण्यात आले आहे. शब्दांसाठी आणि गोर बांधवांसाठी जगणारा एक संवेदनशील गोर साहित्यिक, कार्यकर्ता म्हणून रावजी राठोड यांची ओळख आहे. 'तांडेल' (स्वकथन), 'मलाण' व 'आत्मरुदन' (काव्यसंग्रह), 'गोठण' व 'सरनामा' (कादंबरी) आणि 'विमुक्त वेध' व 'मुक्तिनामा' (वैचारिक) आणि 'गोर बंजारा लोककथा' या त्यांच्या कलाकृती प्रकाशित झालेल्या असून त्या अतिशय उत्कृष्ट दर्जाच्या आणि मूल्यवान कलाकृती आहेत. ह्या सर्वच कलाकृतींना अनेक नामांकित पुरस्कार मिळाले आहेत. पृथ्वीच्यापोटात ऊर्जा दाटली की धरणीकंप होतो आणि ऊर्जा अंगार होऊन ज्वालामुखीच्या रुपाने बाहेर पडते. असे लाव्हारस ओकणारे लेखन राठोड यांच्या हातून झालेले आहे. रावजी राठोड म्हणतात, "मनाचं रंजन करण्यासाठी शब्द रंगविणे म्हणजे ते लेखन बेगडी होणार. बेगड पोळ्यापुरते बैल सजवण्यासाठी बरे वाटतात. रोजच्या जगण्याचे वास्तव वेगळे असते. हे वेगळे सत्य साहित्यात उतरणं नितांत आवश्यक आहे. प्रसिध्दीसाठी पोपटपंची करण्यापेक्षा शब्दांसाठी जगणं व बांधील असणं महत्त्वाचं असतं." या भूमिकेतूनच त्यांनी लेखन केले आहे. प्रस्तुत स्वकथनाच्या भाषिक विशेषांवर आपण भाष्य करणार आहोत, 'तांडेल'ची पहिली आवृत्ती १९९९ मध्ये प्रसिध्द झाली आहे. खरे तर 'तांडेल'चे लेखन 1983 मध्येच पूर्ण झाले होते. प्रकाशनापूर्वीच गाजणारे हे मराठीतील पहिले स्वकथन, प्रकाशनाआधीच वेगवेगळ्या कार्यक्रमातून 'तांडेल' वर त्यावेळी खूप चर्चा झाली होती. शिवाय शरणकुमार लिंबाळे, श्रध्दा बेलसरे, बा. ह. कल्याणकर, लक्ष्मण माने यांनी 'तांडेल'ची काही प्रकरणे आपल्या नियतकालिकातून प्रसिध्द सुद्धा केली होती. लोकमत, सकाळ, तरुणभारत या लोकप्रिय दैनिकांच्या रविवार पुरवणीतूनही तांडेलची काही प्रकरणे त्यावेळी प्रकाशित झालेली आहेत. प्रा. रावजी राठोड यांचे

सहकारिमित्र प्रा. दत्ता भगत यांनी प्रकाशनापूर्वीच तांडेल विषयी म्हटले होते, "प्रा. रावजी राठोड यांनी गावशिवेवरचं रानमाळावरील लोकजीवनाच्या वैचित्र्य व वेगळेपणाने मराठी साहित्यात फार मोठी मोलाची भर तर पडणार आहे. पण मराठवाड्यात, संपूर्ण महाराष्ट्रभर गाजणारं जे पुस्तक आलं ते प्र.ई. चं, त्यानंतर हे दुसरं स्वकथन म्हटलं पाहिजे." भाषिक विशेषाने समृद्ध असणारे, सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक दस्तावेज असलेले, लोकसाहित्याच्या अभ्यासकांना संदर्भग्रंथ म्हणून उपयोगी पडणारे 'तांडेल' हे एकमेव अद्वितीय असे स्वकथन आहे. अशा या स्वकथनाचे भाषिक सौंदर्य खूपच लक्षवेधक आणि उत्तम आहे. या कथनाच्या भाषिक विशेषासंदर्भात डॉ. रमेश जाधव लिहितात, "तांडेल नांदेडच्या परिसरात बोलली जाणारी ग्रामीण मराठी बोली व गोरबोली यांच्या संयोगातून तयार झालेल्या मराठी बोलीतून आकारास आलेला आहे. संवाद व निवेदनासाठी बोलीभाषेचा कटाक्षाने व जाणीवपूर्वक वापर केलेला जाणवतो. कारण भाषा हे क्रांतीचे पडघम असून, आपल्या संस्कृतीची ओळखसुद्धा भाषेमुळेच होते ही जाण लेखकाला असल्यामुळे जाणीवपूर्वक गोरमाटी शब्द व बोली त्यांनी अभिव्यक्तीचे साधन म्हणून वापरले आहे. संवाद बोलीभाषेत लिहिल्यामुळे या आत्मकथनास कलात्मकता प्राप्त झाली आहे. बंजारा लोकगीतांचा सुरेख वापर व गोरबोलीतील केळांवटे उपयोगात आणल्यामुळे या आत्मकथनाला काव्यात्मलय व आंतरिक सौंदर्य लाभलेले आहे."^१

विषयप्रवेश :

तांडेलची लक्षवेधक कथनशैली :

मूलभूत गरजांपासून दूर असणाऱ्या आणि रानामाळात वसलेल्या गोर बांधवांची व रावजी राठोड या कार्यकर्ता तरुणाची संघर्षमय गाथा म्हणजे तांडेल हे स्वकथन होय. कोणताही स्वकथनकार आपले स्वानुभव प्रथमपुरुषी निवेदनात कथन करीत असतो. तांडेलच्या कथनशैली विषयी डॉ. सुनील राठोड म्हणतात, "तांडेल ची निवेदनशैली वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. 'बा' च्या तोंडून अनेक घटना-प्रसंगांचे निवेदन वास्तवाचा आविष्कार घडवून जाते. त्यातून कथनाचा एक नवा आविष्कार जाणवतो. निवेदनाद्वारे प्रसंग व घटनांचे हुबेहुब चित्र साकारले जाते. नांदेडच्या परिसरातील मराठी, ग्रामीण व गोरबोलीचे वैशिष्ट्यपूर्ण भाषिकरूप निवेदनशैलीला वाङ्मयीन सौंदर्य प्राप्त करून देणारे आहे."^२ तर "या कथनात प्रमाणभाषा आहे. बोलीभाषा आहे, काव्यमधूर भाषाही आहे आणि गोरबोलीतील गोड लोकगीते, केळांवटे आणि अस्सल शब्दसंपदा आहे. यामुळे निश्चितच मराठी भाषेत नवीन शब्दांची भर पडून तिचे शब्दभंडार वाढणार आहे."^३ परंतु एकच एक निवेदनशैली बऱ्याचदा कंटाळवाणी होत असते. तसे होऊ नये म्हणून रावजी राठोड यांनी निजामकालीन बंजारा लोकजीवन, परंपरा, संस्कृती, विधी-उत्सव यांचे कथन 'बा'च्या तोंडून निवेदित केले आहे. उदा. "तांड्यातल्या तेजाची बंदूक जइन्द झाल्यानं सरकारनं घेऊन टाकलं व्हतं. मागं पळतेला उकला म्या मारतो म्हून हातातली बर्ची हिस्काटली. तेवढ्यात आबुझाबूचं भांडण लागलं." (तांडेल, पृ.२२) किंवा "लहान व्हतास तवाची गोट. नव्यानं योगी बाबा येत व्हते तवा तांड्यात. भजनातनं दारू बोटी सोडायचा उपदेश करायचे. जुना पेन्हाव काढायला सांगायचा. तांडोतांड फिरलाव तवा बाबासंगं पैल्यांदा पेन्हाव बदलाया हामीच धजलो तंड्यात, तं नायक हामाला ढेडीया, ढालीया म्हणून लागला." (तांडेल, पृ.७९) असे असले तरी मात्र आपल्या जीवनातील स्वानुभव कथन करताना रावजी राठोड प्रथमपुरुषी निवेदनात लेखन करतात. उदा. "पोरगी बघून लग्न

करावंस वाटत होतं, तर कॉलेज बघून खूप शिकावसं वाटत होतं. नक्की काय करावं सुचत नव्हतं." (तांडेल,पृ.४०) शिवाय रावजी राठोड यांनी आवश्यक तिथे स्पष्टीकरणात्मक आणि संवादात्मक शैलीचाही अवलंब केला आहे. 'तांडेल' मधील संवादात्मक निवेदनशैली ही ललित साहित्यातील असली तरी ती कृत्रिम किंवा कल्पनाजन्य वाटत नाही तर ती वास्तवदर्शी आहे.

उदा- "मोट्याडी, ह्यो पीर देव कोणाचा?"

"आरं लेका, ह्यो देव मुसलमानाचा हाय. पर वाडवडलाला येळंला साई झाल्ता म्हून आपून पुजत आलाव",
'साई झाल्ता म्हणजे काय झाल्ता मोट्याडी?'

"मवा गुनाचा वागरु, काय खोदू खोदू इच्छारतो? साई झाल्ता म्हंजी आपणाला पावला व्हता म्हनं. तुया नावचा तुवा पडदादा व्हता म्हनं. त्येच्या जन्माच्या येळची गोट हाय. त्यो नवसानं झाल्ता म्हनं. नवसाला पावलं म्हून तवापासून पोरगं दिनारा पीर म्हन पुजत आलाव. म्हून तं आपलं कुळदेव पीर हाय."

"मोट्याडी, मुसलमानाचा देव आपणाला कसा पावला? आपून काय मुसलमान हावोत?"

'तसं न्हाय पोरा, मान्साला जात असतीया म्हून का देवालाबी जात असतीया व्हय रं? धोंड्याला रंग दिलं त्यो देव व्हवून पावतंय मान्साला. मग त्यो तं पीर हाय. पावलाय आपणाला म्हून पुजलाव, आपून आपलं धरम पाळावं.' (तांडेल,पृ.११) येथे गोर तांड्यातील अंधश्रद्धा वास्तवरूपाने व्यक्त झालेली आहे. पात्राच्या तोंडून बाहेर निघणारा हा वास्तव व उत्स्फूर्त उद्गार आहे. या निवेदनात तसं, मंग, ही प्रत्यय वाक्याच्या आरंभीच आलेली असल्याने या निवेदनाला संवादात्मकता प्राप्त होऊन वेधकता, आकर्षकता आणि ठसकेबाजपणा लाभला आहे.

गोरबंजारा लोकजीवन, संस्कृती, गोरभाषा याबाबत मराठी वाचक अनभिज्ञ असल्याची जाणीव रावजी राठोड यांना निश्चितच आहे. म्हणूनच त्यांनी बंजारेत्तर वाचकांसाठी तांडेलची निवेदनशैली स्पष्टीकरणात्मक स्वरूपाची योजलेली लक्षात येते.

उदा.- १) "धुंड काय असतंय बा? बारसं करत्यात का न्हाई? पोरगं जलमल्यावर तसं आपणात धुंड म्हंजी परसंग हाय. ते बी होळीलाच करत्यात. ज्येच्या घरी पोरगं जलमलं त्येच्या घरी येत्या होळीला धुंड झालं म्हून समजून घ्यावं." (तांडेल,पृ.४१) येथे लेखकांनी तांड्यामध्ये होळीला साजरा करण्यात येणाऱ्या धुंड या पारंपरिक गोर विधीचे (बारसे) मार्मिक स्पष्टीकरण आणि विवेचन केले आहे.

२) "लदणी म्हंजी बैलाच्या पाठीवर माल लादून बेपार करनं व्हय. पैलं खेती ना गोती. बेपार करनं धंदाच व्हता तवा. मीठ, गेरू, धनधान्य, हिरेमोतीचा बेपार. बैलाचे तांडेच्या तांडे व्हते तवा." (तांडेल,पृ.२७) येथे बंजारा समाजाच्या लदणी या परंपरागत व्यवसायाचे सुरेख स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे.

३) "त्ये वाग्री हायत. फासेपारधी म्हनत्यात त्येनला." (तांडेल,पृ.२१)

४) "मांड खेळणे म्हणजे वेतडूची कसोटीच. अन् चोटीर अंघोळी म्हणजे एक दिव्यचं." (तांडेल,पृ.५७)

वरील सर्व निवेदनात बंजारा बोलीतील गोर शब्दकळेचे सुलभ स्पष्टीकरण, आपल्या समाजाच्या प्रथा, परंपरा,

रुढी, रितीरिवाज यांच्या स्वरुपावर प्रकाश टाकण्यासाठी केलेला आहे. या निवेदनशैलीमुळे वाचक नकळत गोर तांड्यात जाऊन त्यांच्या विश्वाशी रममाण होतो. स्वकथनातले जीवन आपल्या आजुबाजूला घडणाऱ्या घटनांचे आहे किंवा आपल्या नात्यागोत्यातील आहे, अशीच अनुभूती वाचकांना निश्चितच होते. तांडेलच्या शैली संदर्भात सी.डी. कांबळे लिहितात, "तांडेल मध्ये रावजी राठोड यांनी गोरमाटी बोलीभाषा आणि मराठी प्रमाणभाषेचा निवेदनासाठी सुयोग्यपणे वापर केलेला आहे. प्रस्तुत कथनाची निवेदनशैली साधी, सोपी व सुटसुटीत वाटते"४ कांबळे यांचे प्रस्तुत विधान योग्यच आहे.

तांडेलच्या अभिव्यक्तिचे विभिन्न रूप :

समाजाच्या वेगवेगळ्या घटकांची संस्कृती ही विभिन्न व विलग असते, तशी त्यांची भाषा सुध्दा आगळी-वेगळी असते. साहित्याचा विषय आणि आशय संस्कृतीने निश्चित केला जातो. रावजी राठोड यांच्या तांडेलची भाषा ही सामाजिक आणि सांस्कृतिक विलगता दर्शविते. 'तांडेल' मध्ये भाषेची अनेक रूपं दृष्टीस पडतात. जसे "कयाचं वारनीस न कयाच बेगड बाबा. इतं दगूड खाऊन धोंडा ढकलल्यावानी दिस ढकलत हाव ! मडकं भाजाया मिठाला खडकू न्हाई अन् तू बेगड न वारनीस हुडकू हुडकू सतवतुयास ! सावकारी काढून सनाची सबादनी चालू आहे. गरिबीचं गेरू अन् चून्ना बस हाय" (तांडेल, पृ.१०५) येथे तांडेल ची भाषा उपरोधक आणि व्यंग्यात्मक झालेली आहे.

स्वसमाजातील वाईट प्रथा, परंपरा, रुढीग्रस्त माणसं यांच्याविरुद्ध आणि गावगाड्यातील प्रस्थापितांविरुद्धाचा संघर्ष अभिव्यक्त करताना रावजी राठोड यांच्या लेखनीला विद्रोही स्वरूप प्राप्त होते. "घराघरात भांडण, गावातल्या गावात भांडण, गावागावात भांडण लावून भकासता निर्माण करणाऱ्या नेत्यांना तांदळातल्या खड्यासारखं वेचलं पाहिजे..... पण त्या अगोदर समाजा-समाजातले समाजद्रोही, समाजाकटक ठेचले पाहिजेत." (तांडेल, पृ.२०८)

देशाला स्वातंत्र्य मिळून तीन दशकं उलटल्यानंतरही गोर तांडा समृद्ध व संपन्न झाला नाही. म्हणून भारतीय लोकशाहीवर संताप व्यक्त करतांना ते खूप क्रोधीत होऊन लिहितात, "लोकशाहीतल्या दडपशाहीला, या बिनडोकशाहीला ठोकशाही का म्हणू नये? माहित नसणारी लोकशाही हुकूमशाहीच असते. ज्यांना स्वातंत्र्याचा अर्थच कळत नाही, त्यांना लोकशाही अन् हुकूमशाही सारखीच. माणसाला पशुचं वर्तन देणारी शाही ती ढोरशाही. ही कसली लोकशाही? ही तर जनावरशाही... नव्हे गाढवशाही झाली." (तांडेल,पृ.१४९) तसेच लैंगिक सुखापासून अतृप्त राहणारी नोमी नवऱ्यापासून फारकत घेताना भरपंचायतीत नवऱ्यावर क्रोधीत होताना म्हणते - "कयाला न्हाऊ? पोटं तं कुटबी भरतंय. मन भरत न्हाय. तितं ढुंगन खाजून दिस कसं ढकलू? तुमीच सांगा. नसाबी नायका हात तुमी. दूधाचं दूध न पानीचं पानी करनारे. करा तुमी मजा न्याव." (तांडेल, पृ.८६)

'रुका'ची तांगडी (वरात) जेव्हा सासरी निघते तेव्हा 'रुका'चा ढावलो किंवा हवेली गीत गातानाचा प्रसंग रावजी राठोड यांनी खूप कारुण्यपूर्ण भाषेत चित्रित केला आहे. तसेच वल्लीसाहेबांच्या जत्रेत आलेल्या गोर तांड्यातांड्यातील तरुणींचे सौंदर्य रेखाटतांना राठोडांची भाषाशैली भोगवादी होते. उदा. "तांड्यातांड्यातल्या तरण्या पोरी बघण्यासाठी इथे यावे, अशी ही जत्रा. इंद्राचं दरबार भरल्याचं भास होईल. तन्वंगा, मृगाक्षी, नितंबिनी, पद्मिनी, कृशोदरी असं काय काय म्हणतात. त्या सगळ्या पोरी डोळ्यासमोरून तरळत जातील. घुंगरजोडी बांधलेल्या पोरी यौवनाचा झुकता भार घेऊन

दुकानादुकानावरून हिंडतांना दिसल्या की, ते चालणंच बघत बसावं वाटायचं. या युवतींचे बघणेही ढंगदार. पापणीच्या केसांच्या पातळ पडदीच्या काठाने तिरपी नजर लावताना साक्षात त्या रती दिसायच्या." (तांडेल, पृ.११४)

रावजी राठोड यांच्या रक्तातच लोकप्रबोधनाची चळवळ रुजलेली आहे. 'तांडेल'मध्ये त्यांच्या विचारातून गोरमाटी तांडा जीवनाविषयीचा अनुभव, चिंतन, मनन या गोष्टी दिसून येतात. त्यांचे हे वैचारिक विश्लेषण अंतःमुख करून जाते. हा विचार एकंदर सामाजिक जीवनाचा केलेला आपल्याला दिसतो. या विश्लेषणाला स्वानुभवाचा आणि परिवर्तनवादी विचारांचा आधार आहे. उदा. दारु आणि दाराच्या व्यसनाबद्दल ते विचार व्यक्त करताना लिहितात - "ह्या दोन्हीबी धुंदी मान्साला काटला लावल्या बिगर न्हात न्हाई. कमवायला आलाय पर ह्यो गुनानं गमवून जाईल. जातेयेळी लंगोटी घालून जानं लागल. आता कायबी कळत नाय, मागनं डोळे उघडत्यात. मंग दिसा तारे दिसत्यात... खरेच आहे. नशा म्हणजे दास्यत्वाचं दास अन् विनाशाच्या वाटेवरचा धुंद प्रवास...." (तांडेल, पृ. ९४) तसेच "खरा सरग इतंच हाय. मेल्यावर न्हाय दिसनार, गुवातल्या किड्यावानी जगनं ह्योच नरक हाय. आन् फुलासरकं जीनं ह्योच सरग हाय...." (तांडेल, पृ.७६) गोर तांड्यातील बंजारा बांधवांच्या परिवर्तनासाठी रावजी राठोड हे नेहमी क्रियाशील राहिल्यामुळे वैचारिक दृष्टिकोणाचे एक डोळस भान त्यांच्याकडे आहे. समाजविकृती, अंधश्रद्धा, सामाजिक विसंवाद किंवा बदलणारे सामाजिक वास्तव ते सूक्ष्मपणे टिपतात आणि त्यांची नेमकी मांडणी करतात. या मांडणीमागे परिवर्तनाचा विधायक दृष्टिकोण आणि समाजहिताची तळमळ दिसते.

तांडेलच्या भाषेला लय प्राप्त होण्याचे कारण म्हणजे कर्ता-कर्म-क्रियापद अशा स्वरूपाची वाक्यरचना न करता ते हा क्रम बदलून वाक्यरचना करतात. जसे "कधी गोधडीतही निघायचा साप." (तांडेल, पृ.१५). "ज्येच भक त्येला देवाचं मान्सानं." (तांडेल, पृ. ९१), "शेरडं चारता चारता माणूसही मस्तीला येतो बोकडागत." (तांडेल, पृ.८९)

'तांडेल' मधील विशेषणे आणि क्रियाविशेषणे ही गोर बोलीभाषेची अंतर्गत व स्वाभाविक वैशिष्ट्ये आहेत. आशय अधिक प्रत्ययकारी आणि मर्मग्राही बनविण्यासाठी त्याचा उपयोग झालेला आहे. उदा. गरीब रानपाखरं, लांबसडक शेलाटी, गुबऱ्या गालाचा अनंत, बोडकी टेकडी, पिवळ्याजर्द बाया, वढाळ गायी, गोरीगोमटी कमल.... इत्यादी, यातील काही उदाहरणे ही व्यक्तिविशेषणे तर काही गुणविशेषणे म्हणून आलेली आहेत. त्याचबरोबर फडफडत होती, वाकून गेला होता, साई झाल्ता, हंगोळो आल्ता, हांबरत होती, विव्ळत होता, ओरडत होती, या उदाहरणातील काही क्रियाविशेषणे खास गोर बोलीभाषेतील आहेत. आशय नेमका, आटोपशीर व प्रभावी होण्यासाठी या क्रियाविशेषणाचा त्यांनी समर्पक वापर केला आहे.

'तांडेल' या स्वकथनामध्ये रावजी राठोड यांनी गोरबोली भाषेतील ध्वनिजन्य भाषाही उपयोगात आनली आहे. विशेष म्हणजे 'तांडेल' ची सुरुवातच भीक मागणाऱ्या चुडमुडक्या जोशीच्या डमरुच्या निनादाने झालेली आहे. उदा.-टिंब, डुंब, टिंब, डुंब.... (तांडेल, पृ.१३) इतर काही तांडेल मधील ध्वनिजन्य भाषेची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे-

१) "घमड घमड घटी पिसू घमड घमड बाई यं ऽऽ" (जात्याचा आवाज) (तांडेल, पृ.१३)

२) "हिरव्यागार मळ्यात आंब्याच्या झाडाखाली मोटंचा चुक चूऽऽऽ चकचू आवाज कानावर पडत होता." (तांडेल, पृ.१३९)

३) "कासेचा थाळा मागे, ठण ठण ठण ठण ठण वाजत होता." तांबे या धातूची ताट (तांडेल, पृ.४५)

डमरुचा नाद, जात्याची घरघर, मोटेचा आवाज, कासेच्या थाळीचा घंटानाद यांचे ध्वनीसूचक करणाऱ्या प्रस्तुत शब्दकळा होत.

शिवाय - ४) "व्हळातला म्हसोबा लागला तं दुंगन पातळ व्हई तो 'पुळकी' चालेल." (तांडेल, पृ.३१) इथे पुळकी या शब्दाने विष्टेच्या उत्सर्जनाच्या वेळी होणाऱ्या ध्वनीचे सूचन होते.

तांडेल स्वकथन आणि अलंकारिक भाषा प्रयोग :

रावजी राठोड यांनी 'तांडेल' मधून सण-उत्सहाच्या निमित्ताने म्हटल्या जाणाऱ्या समाजाच्या अनेक पारंपरिक लोकगीतांचे निर्देश केले आहे. शिवाय बंजारा बोलीतील भजन, संतांची वचने, म्हणी, वाक्प्रचार, अनुप्रास, उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, दृष्टांत, प्राक्कथा, प्रतिमा यांचा वापर करून तांडेलच्या निवेदन शैलीला मोहक आणि भारदस्त रूप दिले आहे —

उदा.१) "तसा गाजू नायक उंबरातला कीडा हाय!" (तांडेल, पृ.८४)

२) "पंधरा दिवसात पोरगी गोरी सायबन व्हाऊन आलीया कमळाच्या फुलावानी." (तांडेल, पृ.१७९)

३) "माणसं अन् जनावरं पाण्यातून बाहेर फेकलेल्या मासळीगत फडफडत होती." (तांडेल, पृ.१४७)

४) "हा सगळा अन्याय आहे म्हणालो की, लोकं कान टवकारून खडाड उभं राहणाऱ्या ढोरागत सावरून बसायचे." (तांडेल, पृ.१९५)

५) "भिजल्या अंगानं बघणारी कमल निथळत्या वेलीगत दिसत होती." (तांडेल, पृ.१३५)

उपरोक्त सर्व उदाहरणे उपमा अलंकाराचीच होत. स्वतः रावजी राठोड प्रतिभावंत गोरकवी लेखक, विचारवंत होते. त्यांनी तांडेलच्या भाषेला काव्यात्मकता, कलात्मकता निखालस बहाल केली आहे. "एखादा सुंदर काव्यसंग्रह आपण वाचत आहो किंवा एखादी सुंदर आर्टस् फिल्म बघत आहोत, अशी अनुभूती आपल्याला 'तांडेल' हे स्वकथन वाचत असतांना होते." ... आणि त्यांची गद्यात्मक शैली पद्यात्मक वाटू लागते. जसे -

१) "एकाच घावाने झाड डगमगून गेलाय, आता घावावर घाव झडू द्या. झाड कोलमडल्याशिवाय राहणार नाही. नव्यान्नव घाव बाकी आहेत." (तांडेल, पृ.१९७)

२) "दिवसभराच्या रानकामाची नक्षी बा च्या अंगभर उतरलेली. मळकट फाटकी धोतर दुंगणाची लाज बोलत होती. लंडक्या कुडत्यावरील वाळल्या घामाचे ओघळ रानकष्ट बोलत होते." (तांडेल, पृ.६३)

'प्रतिमासृष्टी' ही ऐंद्रिय संवेदना प्रकट करण्याची एक प्रभावी भाषिक योजना आहे. अबोध मनाची क्रिया भाषेच्या स्तरावर पकडण्याचे काम प्रतिमा करत असते. "प्रतिमा म्हणजे शब्दार्थाचे प्रतिबिंब" दूरजंगलात, रानामाळात, डोंगरदऱ्यात राहणाऱ्या गोर बंजारांच्यांचे भावविश्व हे निसर्गाशी एकरूप झालेले आहे. निसर्गसृष्टीतील झाडे-वेली, पशु-पक्षी, यांना गोर बंजारा तांडा लोकजीवनामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. तांडेल मध्ये निसर्ग, पशुपक्षी, वस्तू, विधी-विधाने, सणोत्सव, तांडाजीवन या अनेक प्रतिमांचा उपयोग रावजी राठोड यांनी केलेला आहे. उदा. पूर्वेला तोंड करून घुबडासारखे बसलेले, काडकडन कडाडली इजळीगत, पळस-फुलांची ढाकुडी, केसूला, निथळत्या वेलीगत, खाकस झालेली मान्सं, क्रांतीचे

तुफान, दुदीया तळाव, वाळवंटाच्या वाटेवरील रानपाखरं, नसाबी नायका, ढावलो, हवेली, ओरिबकरिचे वारसदार, मृगाक्षी, नितंबिनी, कृशोदरी, रती, गोकुळच्या गवळणी, चल्माचोर, प्रगतीचा झुला, रुढीचा गटार, धो धो पावसागत, घरचं चांद्रायण, हिरवं मन, रंगनादाची आनंदयात्रा इत्यादी उदा. याची साक्ष देतात. लोकरंजन हा तांडेलच्या निर्मितीमागचा उद्देश नाही, तर समाजप्रबोधन हा उद्देश आहे. तांडेलमध्ये बालकाच्या तोंडी काही बडबडगीते, साकतर (उखाणे) आलेली आहेत. उदा. "रब्बडदाना आना, टिक्कलमारी जाना," (तांडेल, पृ. १९१) "पाणी आयो पाणी आयो काळो कीट्ट, डोकरीन डोकरा फटाफट्ट" (तांडेल, पृ. २६), "गण्या गण्या गणपती" (तांडेल, पृ. २४), "धोंडीचे दिवसं, पानी मठ हीवसं, धोंडी धोंडी पानी दे" (तांडेल, पृ. २८) या शिवाय "लालो तो लालो, शंदूर सरको वान, सूरसरकी दतळी मिंढासरके कान" (शास्तर) (तांडेल, पृ. १३८), "खाळीया वेंव, रुंगळी वेवं, समंदरे मा जानं रेवं, समंदर जर वेवं, तो जगत कत रेंव" (तांडेल, पृ. १०७), गोरबोलीतील उखाणे हे कल्पनाशक्तीचा विकास करणारे आहे. तांड्यामध्ये आजही स्त्री-पुरुष, लहानमुले मनोरंजनासाठी या उखाण्याचा सुयोग्य उपयोजन करतात.

रावजी राठोडांचे 'तांडेल' हे स्वकथन आणि म्हणीं-वाक्प्रचार व असांकेतिक भाषाप्रयोग :

म्हणींला हिंदीत 'कहावत' तर गोरबोलीत 'केणावट' असे म्हणतात. 'केणावट म्हणजे मागच्या पिढीने जीवनातील सारे शहाणपण पुढील पिढ्यांना शिकविण्यासाठी प्रत्यकारी भाषेची केलेली रचना' असे आपल्याला म्हणता येईल. थोड्या शब्दांत खूप मोठा आशय सांगून जाणारे म्हणीं-वाक्प्रचार-असांकेतिक शब्दकळा हे भाषेचे सौंदर्य तर वृद्धिंगत करतात. शिवाय समाजाच्या विशिष्ट अनुभवांचे दर्शनही त्यातून घडते. 'तांडेल' मधील म्हणीं-वाक्प्रचार-असांकेतिक शब्दकळामुळे गोरतांड्यातील लोकजीवन, लोकपरंपरा, लोकसंस्कृती, त-हेवाईक मानवी स्वभावाचे दर्शन आपल्याला होते. या म्हणीं गोर बंजारा लोकसंस्कृतीच्या द्योतक आहेत. या म्हणींतून उपदेश, व्यवहारज्ञान, तत्त्वज्ञान, समाजाची प्रवृत्ती यांचाही परिचय होतो. 'तांडेल' या स्वकथनामध्ये आढळणाऱ्या अशा काही म्हणीं-वाक्प्रचार-असांकेतिक शब्दकळा पुढीलप्रमाणे-

रावजी राठोडांच्या 'तांडेल' मधील वाक्प्रचार :

भाषेमध्ये काही शब्दकळा किंवा शब्दसमूह यांना त्यांच्या नेहमीच्या अर्थापेक्षा परंपरेने निराळाच अर्थ मिळालेला असतो. त्याला वाक्प्रचार म्हणतात. विशिष्ट वाक्प्रचारामुळे भाषेच सौंदर्य खुलते. तांडेलमध्ये खूप गोर बोलीतील वाक्प्रचार योजण्यात आले आहे. याची साक्ष पुढील वाक्प्रचार घडवितात.

१) "मुलकाचं कमवून दुंगणाला पाय लावणे" (तांडेल, पृ. १६)

२) "अनाला मोताद व्हेने" (तांडेल, पृ. २८)

३) "तिळपापड होणे" (तांडेल, पृ. ११५)

४) "करळ लागणे" (तांडेल, पृ. २८)

५) "दाबन ठेवून नेवज पुजणे" (तांडेल, पृ. २६)

६) "गुवातून काढणे" (तांडेल, पृ. २०२)

७) "शेपूट हलवून फुशारकी मारणे" (तांडेल, पृ. २०७)

८) "पातरा पडणे" (तांडेल,पृ.८९)

९) "विकरा होणे" (तांडेल,पृ.८९)

१०) "वाळपत्तर पडणे" (तांडेल,पृ.१०७)

हे व इतर अनेक वाक्प्रचार याची साक्ष देतात.

तांडेल मधील लोकम्हणी (केणावट) :

इंग्रजीत म्हणीला proverbs असे म्हणतात. तर गोरबंजारा भाषेत 'केणावट' असे संबोधतात. म्हणींमुळे भाषेचे सौंदर्य खुलते. अनुभवगर्भ म्हणींमुळे तांडेलचा आशयप्रदेश व भाषाशैली टवटवीत बनली आहे. न.चिं. केळकर यांच्या मते, "चिमुकले, चतुरपणांचे व चटकदार वचन म्हणजे म्हण होय."६ तांडेल मध्ये गोर बोलीतील पुढील म्हणीं पुष्कळ आलेल्या आहेत.

उदा.

१) "जीव चकण्या, करम गांड्या, रांदी खीर वेगो दळ्या" (तांडेल,पृ.१९)

(भावार्थ- दिसायला चांगला पण कर्म गांडू, रांधायला जातो खीर पण होतो कण्या)

२) "हुंस कीदी हिरकी, छाप घडायो मुन्या, आन खोसलेगो पुण्या" (तांडेल,पृ.२८)

(भावार्थ- हिरकीच्या हौसापायी मुन्याने छाप घडविले, पण काळरूपी पुण्याने हिस्कावून नेले)

३) "खंडीभर वेस, साल भर मत पुरेस" (तांडेल,पृ.७२)

(भावार्थ-खंडीभर धान्य होऊनही सालभर न पुरणे)

४) "हातेमा कोची, मुंडेमा चिची, आकी मिची" (तांडेल,पृ.७३)

(भावार्थ-हातात वाटी, तोंडात बोटी, डोळे मिटी)

५) "धान खावं धिणरो, गीद गावं विरारो" (तांडेल,पृ. ८६)

(भावार्थ- अन्न खावे नवऱ्याचे, गोडवे गावे भावाचे)

६) "गरीबेर गांडेम नवमण चरबी" (तांडेल,पृ.१२६)

(भावार्थ-गरिबाच्या दुंगणात नरु मण चरबी)

७) "नामू मरं नामेनं अन गांडू मरं पेटेनं" (तांडेल,पृ. १२६)

(भावार्थ-नामू मरतो नावासाठी, अन् गांडू मरतो पोटासाठी)

८) "घरेम सांडिया न भारं राडीया" (तांडेल,पृ.१५९)

(भावार्थ-घरात सांड व बाहेर रांड)

९) "दुक घोडेर दडबडेती आवं अन् किडीर सळकेती जांव" (तांडेल,पृ.१५९)

(भावार्थ-आजार घोड्याच्या दुडकीने येते आणि मुंगीच्या पावलाने जाते)

१०) "टामकटोली न मुंगा मोली" (तांडेल,पृ.८६)

११) "सो कुकडीर एक लुकडी" (तांडेल,पृ.७५)

मार्मिक, आशयगर्भ आणि अनुभवजन्य अशा गोरम्हणींमुळे तांडेलचा आशयप्रदेश व भाषाशैली समृद्ध झाली आहे. तिला ठसकेबाजपणा लाभला आहे. ती वेधक आणि वैशिष्ट्यपूर्ण बनली आहे.

राठोडांच्या तांडेल या स्वकथनातील जात बोलीतील शब्दकळा :

रावजी राठोड यांनी 'तांडेल' मधून आपल्या गोरबंजारा गोरबोली भाषेतील असंख्य शब्दांचा परिचय करून दिलेला आहे. मराठी वाचक वर्गाला 'तांडेल'ची भाषा न समजण्याचे कारण संस्कृती, भाषा भिन्नता हे असावे असे वाटते. रावजी राठोड यांनी गोरबोली भाषेतील शब्दांचा मराठीत अर्थ दिला असता तर मराठी वाचकाला आशय, आकलन व आस्वादास बाधा पोहोचली नसती असे मला वाटते. 'तांडेल' मधील गोरबोली भाषेतील शब्द गोर तांड्यात सर्रास वापरले जातात. त्या शब्दांना एक प्रकारचा सांस्कृतिक संदर्भ आहे. उदा. तांडेल (ढोरक्या), कचोळो (कटोरा), बोटी (मटन), येड (शिकार खेळणे), डबा (पोटफुगी), खांड (कळप), चिंगट (कंजुष), चांदा (चंद्र), दाढो (सूर्य, दिवस), धुंड (बारसे), गावडी (गाय), याडी (आई), पडदादा (पणजोबा), रांडवर्ग्या (बायकी पुरुष), नरवेली (नवरी), वेतडू (नवरदेव), लेरीया (नवरदेवाचा सोबती), ढावलो (कारुण्यपूर्ण रडणे), तांगडी (नवरिची वरात), इत्यादी गोरमाटी शब्दकळा याची प्रचिती देतात. या उच्चारानुसारी लेखनामुळे प्रस्तुत स्वकथन लेखनास जिवंतपणा आला आहे. नांदेड परिसरातील ग्रामीण बोली आणि गोर बंजारा गोरबोलीमध्ये एखाद्या शब्दातील महाप्राणयुक्त व्यंजनाचे अल्पप्राणिकरण होते व अल्पप्राणयुक्त व्यंजनाचे महाप्राणिकरण होते. हा प्रत्यय तांडेलच्या भाषेतही आपल्याला आढळते. उदा. भाईर (बाहेर), हुबा (उभा), निगणे (निघणे) बगून (बघून), व्हडून (ओढून), जइन्द (जयहिन्द), कंदी (कधी), लाक (लाख), ढव (डोह) आदी. या संदर्भात डॉ. सुनील राठोड लिहितात, "तांडेल हे तांडा संस्कृतीचे रूपदर्शन वास्तववादी ठरावे म्हणून खास गोरबोलीतील शब्द, वाक्यरचना, संवाद यांचा उपयोग करून अपरिचित जगाचे भाषेचे दर्शन तांडेल मधून वाक्यगणिक होत जाते."^७ हे शब्द याची साक्ष देतात.

तांडेल मधील असांकेतिक भाषा प्रयोग :

'तांडेल' हे वास्तव स्वरूपाचे स्वकथन असल्यामुळे येथे तांड्यातील अश्लील, ग्राम्य शब्दप्रयोग शिव्यांच्या स्वरूपात आलेले आहे. उदा. रांड, जांगड, गाढवा, भोसडीचेहो, गदा, झ्याँट, येडपट, गांडू, साला, तुया मायचा, मुर्खा, येडचोट, जंगली, रानबोक्या, बेटे व्हा, बिदेशा, बिदेशी इत्यादी शिवराळ शब्दकळा याची साक्ष घडवितात. डॉ. चंदनशिंग ठाकूर या संदर्भात लिहितात, "अशा ग्राम्य शब्दांचा या आत्मकथनात वापर केलेला असला तरी प्रस्तुत कथन वाचताना त्यात कुठेच आस्वादानात अडथळे निर्माण करीत नाही. तर त्या शिव्या स्वाभाविकपणे आलेल्या आहेत."^८

तांडेल मधील परभाषेतील शब्दकळा आणि संवाद :

रावजी राठोड यांची जडण-घडण ज्या प्रांतात झाली तो प्रांत स्वातंत्र्यपूर्व काळात 'निजामप्रांत' किंवा 'मोगलाई' म्हणून ओळखला जात होता. त्यामुळे तांड्यातील गोरबोलीवर उर्दू, हिंदी, अरबी, तेलगू भाषेचा प्रभाव पडणे स्वाभाविक आहे. गोरबोलीत उर्दू, हिंदी, अरबी शब्द असे मिसळले की ते शब्द आता गोरबोलीचेच वाटतात. तांडेलमध्ये असे विपूल शब्द आले आहेत उदा. तकदीर, खबर बरतन, अवलाद, जागीर, खलास, मुलुख, गरीबन्वाज, नेकी, फिरयादी, कसाब,

मुकादम, मुल्ला, आल्ला, आसमान, बंदा, आदमी, दुनिया, तुरमखान, बरस, आदम, वारदात, इजाजत, यासारखे शब्द 'तांडेल' मध्ये खूप आले आहेत. शिवाय इंग्रजी शब्दही मोठ्या प्रमाणात आलेली आहेत. – डिवटी (डेप्युटी), झडपी (झेड.पी.), सोसाटी (सोसायटी), कोरस (कोर्स), टरलिंग, टरलीन, बोर्डिंग, कॉलेज, बुशर्ट, प्रॉस्पेक्टस्, नॉर्मल, बी.पी. इलेक्ट्रीक थेरपी, टुबलेट (ट्युबलाईट), बजेट, इलेक्शन, डुप्लीकेट, फाईल, पी.यु.सी. मॅनेजर इत्यादी अशाप्रकारे पर भाषेतील शब्दांबरोबर रावजी राठोड यांनी वेगळी भाषा बोलणाऱ्या पात्राच्या तोंडी त्या त्या भाषेतील संवादही योजले आहे. यामुळे भाषाशैलीच्या अंगाने हे कथन समृद्ध झाले आहे.

नांदेड जिल्ह्यातील ग्रामीण मराठी बोली, बंजारा गोरबोली, लोकसाहित्य, संत कबीरांचे दोहे, संत ईश्वरबाबाचे भजन, म्हणी वाक्प्रचार यांचा सहजतेने वापर करून रावजी राठोड यांनी आपले सुख-दुःख, तांड्यातील समस्या, जीवनाचा आशय, अगदी साध्या-सोप्या भाषेत अभिव्यक्त करतात. त्यांच्या निवेदनामध्ये जो प्रवाहीपणा, नितळपणा आलेला आहे त्यांचे श्रेय हे त्यांच्या सरळ, संयत भाषा शैलीलाच निःसंशय द्यावे लागेल.

तांडेल मधील घिसाडी बोलीतील संवाद :

"ओ सारज्यो, गाढवी कोनी दिसो गाढवी... जान जल्दी लाईसो. ये गाढवी तो जीव खाईसो... आनं काई करं बा... लोकडोर खेतमा गाढवी जाईसो, आनं लोकडो, हामनं तंग करोसो!" (तांडेल,पृ.१०१)

तांडेल आणि मारवाडी बोलीतील संवाद :

"पडरा थासो बताऊ आपसे? भरोसा कोनी करो?" (तांडेल,पृ.१२२)

तांडेल व हिंदी भाषेतील संवाद :

१) "अरे, क्या केवरा, बस्स भई तुमरी गाडी, ओर तुमरे लोग पाच मिनिटमे एक ट्रीप करते क्या भई? आज हाम तुमको गाडीसे तंडे को छोड देंगे...." (तांडेल,पृ.९३)

२) "कहा गेले घरवाली सबलोक. तांडेमा चोकीदार आयासो मालुम नाही. तंडेमा बसनेकु खुडची नाही. चलो, जल्दी देना जंगलपट्टी, चराईपट्टी, नयतो तुमारे तोंडमा डालू मट्टी, नाही दिया तो तुमारे हाडे मोड दुंगा. साले, बापकी झागीर हाय? जंगलमेका लाकुड तोडता शेरमंदी बेचता. पुरा माळ तोडके खलास कर देता. हौर गायरानमें गावडी चारता. जंगली लोक कहींके. माळमे दारू गाळते, फुकटकी लकडी जाळते. एक धेला अन् एक पेला न्हाई देता तुम लोक.....!" (तांडेल,पृ.४२)

इथे हैद्राबादी हिंदी बोली आणि बंजारा गोरबोलीतून निर्माण झालेले भाषिकसौंदर्य अप्रतिम आहे. यासंदर्भात डॉ. सी.डी. कांबळे म्हणतात, "तांडेल" मध्ये रावजी राठोड यांनी गोरमाटी बोलीभाषा आणि मराठी प्रमाणभाषेचा निवेदनासाठी सुयोग्यपणे वापर केलेला आहे. प्रस्तुत कथनाची निवेदनशैली साधी, सोपी व सुटसुटीत वाटते. रामण आणि रावजींच्या प्रश्नोत्तराच्या माध्यमातून आत्मकथनाचे कथानक उलगडत जाते. आत्मकथनाची सुरुवात गोरमाटी बोली भाषेतून होते तर शेवट मराठी प्रमाण भाषेने केलेला आहे. उदा. 'हात बघून तकिदरातलं कसं कळतयं बा त्याला?' (तांडेल पृ. १४) 'हा विकासाचा लढा म्हणजे एक शांत चाललेला संघर्ष आहे' (तांडेल पृ. २०) इ. चित्रशी व ओघवती भाषाशैली हे या आत्मकथनाचे वैशिष्ट्य होय. उदा. 'कार्तिक पौर्णिमा.. चांदवा वर आलेला, शीतल रुपेरी रसरंगाने तांडा न्हाऊन निघालेला'

(तांडेल पृ. २१) 'तांडेल' मध्ये रामणच्या तोंडून निवेदन होत जाते तर रावजी राठोड कमी प्रमाणात बोलतो हे या आत्मकथनाचे वेगळेपण होय. कथानकाच्या ओघात रावजींनी बंजारा समाजाची लोकगीतं, मराठी-हिंदी वाक्प्रचार, म्हणीं, प्रतिमा, प्रतिके इत्यादींचा पुरेपूर वापर केला आहे. त्यामुळे तांडेल भाषिक अंगाने समृद्ध झाले आहे. उदा. पुढील गोरमाटी भजन पहा, 'मारी याडीरो घरं गोंधळ ओमसोम वाजरो शेंबळ' (तांडेल पृ. ३७) वाक्प्रचार व म्हणीं उदा. 'बापाचं वैद पोरावर चालत न्हाय, पर ढोरावर बी चालू न्हाय.' (पृ. २८), 'घरात दाना तं कुणबी शाना' (पृ. ६५), 'पाचावर धारण बसणे' (पृ. ६६), 'तीन तेरा होणे' (पृ. ८९), 'कुत्ता भुंकता है, हाती चालता हाय?' (पृ. १५१) आदी गोरमाटी जीवनातील लोकम्हणी आणि वाक्प्रचारमुळे प्रस्तुत कथन भाषिक अंगाने खूपच लक्षवेधक ठरले आहे. त्यामुळे मराठी भाषा भाषिक दृष्ट्या समृद्ध बनणार आहे आणि तिचे शब्द भांडारही वृद्धिंगत होणार आहे.^{१९} तर या स्वकथनाच्या भाषिक अंगासंदर्भात डॉ. रमेश जाधव म्हणतात, "तांडेल'चे वैशिष्ट्य हे की, ते नांदेडच्या परिसरातील मराठी बोलभाषा व त्याच भागात बोलली जाणारी लमाणांची गोर बोली यांच्या मिश्रणातून वेगळ्या वाटणाऱ्या बोलीभाषेतून तांडेल आकारास आले आहे. लेखकाने उपयोजिलेली अस्सल गोर शब्दकळा, गोर लोकगीते, गोर केळांवटे यामुळे 'तांडेल' पीळदार, प्रभावी, नादमयी व जिवंत तर झाले आहेच. शिवाय 'तांडेल' ला वेगळे रूपसौष्टव लाभले आहे."^{२०}

तांडेल : मार्मिक शीर्षक :

एखाद्या वाङ्मयीन कलाकृतीच्या स्वरूपाची आणि आशयाची ढोबळ कल्पना येण्यासाठी शीर्षके दिली जातात. शीर्षकामधूनच कलाकृतीकडे पाहण्याची एक नवी दृष्टी वाचकाला मिळत असते. एखाद्या वाङ्मयीन कलाकृतीची चिकित्सा करताना आशय आणि अभिव्यक्ती हे महत्त्वाचे घटक असले तरी, शीर्षक देखील लेखन विषय पुरवत असतात. रावजी राठोड यांनी आपल्या स्वकथनाला 'तांडेल' हे गोरबोलीतील शीर्षक योजले आहे. "तांडेल म्हणजे बैलाच्या तांड्यांचा मुख्य ढोरक्या (तांडेल, पृ.७) या ढोरक्यासह तांडा उत्थानाची ही कहाणी आहे."^{२१}

अशाप्रकारे 'तांडेल' हे शीर्षक साहित्यकृतीच्या आशयाचे नेमके मर्म प्रकट करणारे आहे. अर्थपूर्ण शीर्षकाचा एक उत्तम उदाहरण म्हणून तांडेलचा निर्देश करावा लागेल. म्हणून 'तांडेल' हे मार्मिक शीर्षक ठरते. हे वास्तव असे असले तरी श्री. म. माटे म्हणतात तसे, "महार- मांगादी तळाच्या समाजातील माणसे शिक्षित होतील, आपले अनुभव साहित्यातून सांगू लागतील तेव्हा मराठी साहित्य अधिक पुष्ट, प्रातिनिधिक आणि वास्तव झालेले असेल."^{२२} ही माटे यांची आस प्रस्तुत स्वकथनाने पूर्ण केली आहे.

समारोप व निष्कर्ष :

अशा प्रकारे प्रस्तुत शोधनिबंधात रावजी राठोड यांच्या 'तांडेल' या स्वकथनाच्या भाषिक-विशेषांचा स्थूलपणे आढावा घेतला आहे. तांडेलची भाषाशैली खूप समृद्ध आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या स्वकथनातील भाषाशैलीमुळे मराठी भाषेचे शब्दभांडार संपन्न बनले आहे. तांडेलची भाषा खूपच लक्षवेधक आणि प्रयोगशील वाटते. त्यामुळे प्रस्तुत स्वकथनास भाषिक अंगाने प्रयोगशीलता लाभली आहे. मराठी स्वकथनातील एक मैलाचा दगड म्हणून या कथनाचे मोल खूपच मूल्यवान आहे. या कथनामुळे मराठी आत्मचरित्र वाङ्मयाचे दालन विस्तारले आहे.

निष्कर्ष :

१. तांडेल या स्वकथनामधून रावजी राठोड यांनी जात बोलीमधील अनेक शब्द जशाच्या तसे योजले आहे.
२. तांडेल स्वकथनाचे विशेष म्हणजे 'गोरवट' चा उत्तम दस्तावेज म्हणून या कथनाकडे पाहता येईल.
३. तांडेल हे स्वकथन गोरमाटी समाजातील एका संवेदनशील तरुणाची कर्मगाथा होय.
४. प्रस्तुत स्वकथनात गोरमाटी बोली भाषेमधील असंख्य म्हणी, वाक्प्रचार, शिव्या, जात बोलीतील शब्दकळा, संवाद मोठ्या प्रमाणात आलेले आहेत.
५. तांडेल मराठी साहित्यामधील प्रयोगशील कथन तर आहेच शिवाय रुढ मराठी आत्मचरित्र लेखनाचे तंत्र झुगारणारे ही कथन आहे.
६. रावजी राठोड यांनी 'तांडेल' स्वकथनात मराठी ग्रंथिकभाषा आणि गोरबोली भाषेचा निवेदन आणि संवादासाठी सुयोग्य वापर केलेला आहे.
७. राठोड यांनी प्रस्तुत स्वकथनास योजलेले 'तांडेल' हे शीर्षक अर्थवाही आणि समर्पक वाटते.
८. घिसाडी, मारवाडी, हिंदी, गोरमाटी इत्यादी बोलीभाषेतील संवाद 'तांडेल'मध्ये योजले आहे. त्यामुळे प्रस्तुत कथनाच्या भाषाशैलीस सौंदर्य व लय प्राप्त झालेली दिसते.
९. गोरवट मधील सांस्कृतिक संदर्भ असणारे विपुल शब्द या कथनात भरपूर योजले आहे.
१०. राठोड यांनी तांडेलमध्ये मोठ्याप्रमाणात ग्राम्य/ असांकोतिक शब्दांचा वापर केलेला असला तरी ते शब्द खटकत नाही. आपल्या वाचनास बाधा आणत नाहीत.
११. तांडेल मध्ये गोरमाटी समाजात दैनंदिन भाषिक व्यवहार करताना सर्रास वापरण्यात येणाऱ्या लोकम्हणींचा विपुल वापर केला आहे.
१२. तांडेल या स्वकथनाची भाषाशैली अनेकदा व्यंगात्मक रूप धारण करते.
१३. तांडेल मध्ये भाषेचे विविध रूप अधोरेखित झाले आहे.
१४. रावजी राठोड यांची सांस्कृतिक भावकथा म्हणजे 'तांडेल' हे स्वकथन असून लेखक केवळ स्वविषयी या कथनात व्यक्त होत नाही तर ज्या गोरगणातून ते आले त्या गणांचे सर्व ध्वनी-प्रतिध्वनी त्यात अभिव्यक्त झाले आहे.

तळटिपा :

१. धुंड - बारसे, बंजारा समाजात होळीला धुंड म्हणजे बारसे करण्याची प्रथा आहे. धुंड किंवा बारसे मुलांचाच केला जातो.
२. लदेणी - बैलाच्या पाठीवर सामान ठेवून व्यापार करणे.
३. वाग्री - फासेपारधी
४. चोटीर अंघोळी - विवाहप्रसंगी केला जाणारा पारंपरिक विधी. या विधी प्रसंगी नवरदेवाची सासू नवरदेव जावयाच्या शेंडीचे पाणी प्राशन करते.

५. नसाबीनायक - न्यायदान करणारा तांड्यातील प्रमुख व्यक्ती
६. तांगडी - लग्नाची वरात
७. हंगोळो - वावटळ, वादळ

संदर्भग्रंथ सूची :

१. जाधव (डॉ.) रमेश, 'विमुक्तरंग', गोरवाणी प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती-२००८ पृ. क्र. ३३
२. राठोड (डॉ.) सुनील, बंजारा साहित्यिकांचे मराठी साहित्य : एक अभ्यास, अप्रकाशित प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, पृ. क्र. ३०८
३. जाधव (डॉ.) रमेश, 'विमुक्तरंग', गोरवाणी प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती-२००८ पृ. क्र. ३३
४. कांबळे सी.डी., गोरवाणी, रावजी राठोड विशेषांक, पृ. क्र. ६५, जून २०१५
५. मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई.
६. केळकर नरसिंह चिंतामण, म्हणी अनुभवाच्या खाणी, मी. शं. नवरे व इतर या पुस्तकातून उद्धृत, वोरा अॅण्ड कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लिमिटेड मुंबई, आ. पहिली १९६०
७. राठोड (डॉ.) सुनील, बंजारा साहित्यिकांचे मराठी साहित्य : एक अभ्यास, अप्रकाशित प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, पृ. क्र. ३०८
८. ठाकूर (डॉ.) चंदनशिंग, रावजी राठोड यांच्या समग्र साहित्याचा विवेचक अभ्यास, अप्रकाशित प्रबंध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, पृ. क्र. ११६
९. कांबळे सी.डी., गोरवाणी, रावजी राठोड विशेषांक, पृ. क्र. ६०-६१, जून २०१५
१०. जाधव रमेश, संपादक- गोरवाणी, रावजी राठोड विशेषांक, जानेवारी ते जून २०१५ - गोरवाणी प्रकाशन, छ. संभाजीनगर पृ. क्र. २९
११. राठोड रावजी, तांडेल, मनोगत, पृ. क्र. ०७
१२. माटे श्री.म., (मूळ विधान) साहित्य सौरभ, पृ. क्र. १० कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद प्र. आ. २००४ या पुस्तकातून उद्धृत.